

Poziom życia Romów w województwie małopolskim a działania władz państwowych na rzecz jego poprawy

The standard of living of Roma in the Małopolska province, and actions of public authorities for its improvement

Agnieszka Świętek

Instytut Geografii,
Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie
e-mail: swietekaga@wp.pl

Zarys treści: W województwie małopolskim mieszka ok. 3500 Romów, na rzecz których w latach 2001–2013 podejmowane były działania publiczne. Celem tego artykułu jest ocena poziomu życia małopolskich Romów oraz ocena efektywności działań zmierzających do poprawy poziomu ich życia. Wyniki sondażu diagnostycznego dotyczącego sytuacji na rynku pracy, sytuacji finansowej i mieszkaniowej Romów w województwie małopolskim, przeprowadzonego w 2013 r. na grupie badawczej 197 dorosłych Romów, pokazały, że poziom życia większości badanych Romów jest niski; zdecydowana większość dorosłych jest bezrobotna, a romskie rodziny żyją poniżej granicy minimum socjalnego, a często poniżej minimum egzystencji. Mieszkają zwykle w domach jednorodzinnych o bardzo niskim standardzie lub socjalnych mieszkaniach w blokach. Najniższy poziom życia występuje wśród Romów mieszkających na wsiach. Działania państwowe podejmowane na rzecz podniesienia poziomu ich życia pochłaniały jak dotąd duże środki, lecz okazały się nieefektywne.

Słowa kluczowe: Romowie, poziom życia, województwo małopolskie, działania publiczne

Abstract: About 25,000 Roma, divided into several groups, different in culture and social rules, and material status too, live in Poland. As in other European countries, a significant part of Polish Roma have a low standard of living. This concerns mainly the Bergitka Roma, settled in the Małopolska province for a long time. In order to improve their standard of living, public actions were taken from 2001 within the framework of the “Programme for the Roma community in Poland” (2004–2013), and its pilot version (2001–2003). In this article, the standard of living (situation on the labour market, financial and housing issues) of the Roma in the Małopolska province was analyzed based on the results of a diagnostic survey conducted in a group of 197 adult Roma in 2013. The standard of living of the majority of the Roma was low. A vast majority of adult Roma were unemployed, thus Roma families’ income was below the poverty line, and often even below the one of minimum subsistence. They usually live in their own houses with a low standard, or social flats in multi-family blocks. Roma from the countryside displayed the lowest standard of living. Actions of the state attempting to improve the situation of Roma absorbed large resources, yet proved to be ineffective.

Keywords: Roma, standard of living, Małopolska province, public actions

Wstęp

Współczesne badania poziomu i jakości życia ludności prowadzone w ramach geografii społeczno-ekonomicznej często mogą mieć zastosowanie praktyczne, m.in. w podnoszeniu efektywności decyzji podejmowanych przez władze publiczne różnych szczebli. Geograficzne ośrodki naukowe w całej Polsce prowadzą różnorodne badania z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej o silnych walorach aplikacyjnych. Przykładami mogą być choćby badania czynników rozwoju regionalnego, instrumentów i efektów polityki regionalnej w Polsce prowadzone na UAM w Poznaniu, badania przemian przestrzeni społeczno-ekonomicznej Polski w skali regionalnej i lokalnej prowadzone na UJ w Krakowie czy badania z zakresu geografii przemysłu i geografii turystyki, prowadzone na UP w Krakowie (Kostrzewski i Roo-Zielińska 2011). Walory aplikacyjne, zdaniem autorki, mają również podjęte przez nią badania nad poziomem życia Romów w województwie małopolskim.

Od wielu lat znaczny odsetek Romów w województwie małopolskim, w szczególności na wsi, żyje na granicy ubóstwa, a udzielana im publiczna pomoc (np. w ramach programu rządowego „Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce”) jest mało efektywna i budzi niepokoje społeczne w lokalnych środowiskach polsko-romskich.

W tym artykule zaprezentowano wyniki badań dotyczące poziomu życia romskiej mniejszości etnicznej w województwie małopolskim, konfrontując je z działaniami publicznymi podejmowanymi na rzecz tej społeczności. Badania były prowadzone w ramach pracy doktorskiej autorki.

Materiały i metody

W celu zgromadzenia informacji o poziomie życia Romów w województwie małopolskim autorka przeprowadziła w 2013 r. 197 wywiadów diagnostycznych, tj. wywiadów bezpośrednich przy użyciu kwestionariusza wywiadu, wśród dorosłych Romów pochodzących z 89 gospodarstw domowych. Badania te realizowano w dwunastu miejscowościach województwa małopolskiego, w tym w siedmiu wsiach (Czarnym Dunajcu, Czarnej Górze, Krośnicy, Limanowej, Maruszynie, Maszkowicach, Ochotnicy Dolnej) oraz pięciu miastach (Andrychowie, Krakowie, Nowym Sączu, Nowym Targu, Tarnowie). Autorka dokonała również analizy raportów z realizacji wspomnianego „Programu...”.

Określanie poziomu życia Romów

W literaturze geograficznej występują liczne definicje poziomu życia ludności. Autorka na potrzeby badań i analizy przyjęła (za Bywalec 1986), że poziom życia to „stopień zaspokojenia potrzeb ludzkich wynikający z konsumpcji dóbr materialnych i usług”. W badaniach poziomu życia (w odróżnieniu od jakości życia) wykorzystuje się wiele wskaźników będących „wielkościami obiektywnymi wyrażonymi za pomocą pewnych liczb” (Zelias 2000).

W analizie poziomu życia Romów autorka uwzględniła następujące kategorie potrzeb (składowe poziomu życia): sytuację demograficzną (strukturę wieku i płci badanych dorosłych, udział osób nieletnich w gospodarstwach domowych, stan cywilny badanych), wykształcenie dorosłych, sytuację dorosłych na rynku pracy, sytuację finansową gospodarstw domowych, sytuację mieszkaniową i poziom wyposażenia w infrastrukturę gospodarstw domowych oraz korzystanie z wybranych usług. Z racji objętości opracowania, w artykule tym zaprezentowano wyniki z badań sytuacji Romów na rynku pracy oraz ich sytuacji finansowej i mieszkaniowej.

Określanie sytuacji Romów na rynku pracy

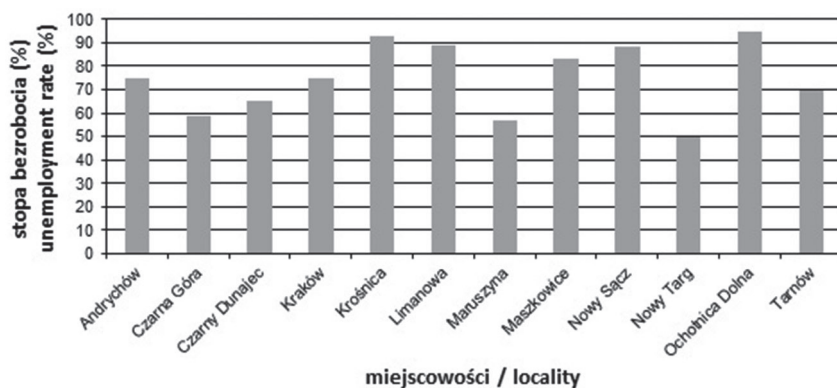
Wskaźnikiem zwykle wykorzystywanym do opisu sytuacji na rynku pracy jest stopa bezrobocia. Informacje o jej wysokości w Polsce podaje kwartalnie Departament Rynku Pracy Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej. Wskaźnik ten wykorzystywany jest choćby przez GUS w raportach dotyczących jakości życia Polaków jako jedno z głównych źródeł informacji o ich rodzaju życiowej aktywności („Jakość życia w Polsce”, GUS 2014).

Na potrzeby opracowania autorka przyjęła jednak bardziej wymierną tzw. stopę bezrobocia rzeczywistego, biorąc pod uwagę nie tylko osoby zarejestrowane jako bezrobotne, lecz wszystkie dorosłe (w wieku produkcyjnym), niepozostające na rentach ani emeryturach, niepracujące, a zdolne i gotowe do podjęcia pracy – lecz niekoniecznie zarejestrowane w urzędach pracy. Zdaniem autorki dało to wiarygodniejsze wyniki badań, biorąc pod uwagę specyfikę romskiej grupy etnicznej, i ukazało rzeczywisty odsetek osób pozostających bez pracy.

Wyniki i dyskusja

Najwyższa stopa bezrobocia wśród badanych Romów, powyżej 90%, występowała w Krośnicy i Ochotnicy Dolnej (ryc. 1), niewiele niższa była w Limanowej, Maszkowicach i Nowym Sączu, gdzie przekroczyła 80%, a w Andrychowie i Krakowie wynosiła 75%. W pozostałych miejscowościach stopa ta mieściła się w granicach 50–70%. Najniższą, choć i tak wysoką odnotowano w Nowym Targu (50%) i Maruszynie (57%). Warto podkreślić, że w przypadku większości respondentów ich bezrobocie miało charakter długoterminowy (powyżej roku), a zatem niosło ze sobą szczególnie niebezpieczne skutki społeczne.

Wśród Romów deklarujących posiadanie pracy zdecydowana większość wykonywała zawody niewymagające wykształcenia ani wysokich kwalifikacji zawodowych. Mężczyźni zwykle trudnili się pracą fizyczną w przedsiębiorstwach budowlanych. Niektórzy tylko wykonywali inne zawody: stróża, dozorcę, kierowcy lub handlowca. Kobiety zaś najczęściej były sprzątaczkami lub sprzedawczyniami w sklepach spożywczych lub odzieżowych. Co charakterystyczne, a co wynika z romskiej kultury i tradycji, nikt z badanych nie był rolnikiem.

Ryc. 1. Stopa bezrobocia (w %) wśród badanych Romów w 2013 r. wg miejscowości

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 1. Unemployment rate (%) among interviewed Roma in 2013 by localities

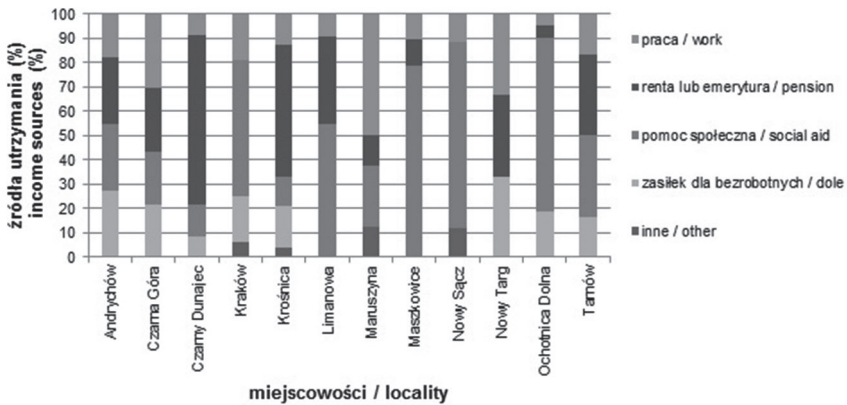
Source: author's own work.

Wyniki te sugerują, że zła sytuacja małopolskich Romów na rynku pracy wynika z czterech przyczyn: bardzo niskiego poziomu wykształcenia i kwalifikacji zawodowych, zaniku tradycyjnych romskich zawodów (np. kowalstwa), ograniczenia wsparcia państwa po upadku komunizmu i dyskryminacji ze strony polskich pracodawców.

Sytuacja finansowa

Głównym źródłem utrzymania dla Romów była pomoc społeczna. Najwięcej gospodarstw domowych utrzymywało się z niej w Maszkowicach (prawie 80%), Nowym Sączu (76,4%) i Ochotnicy Dolnej (71,4%) (ryc. 2). Ponad połowa badanych była od niej uzależniona również w Krakowie i Limanowej, a w pozostałych miejscowościach od 33,3% w Tarnowie do 12,5% w Krośnicy. Jedynie w Nowym Targu respondenci nie utrzymywali się z zasiłków.

Drugim najczęściej wskazywanym przez badanych źródłem utrzymania była renta lub emerytura. Posiadanie renty wśród badanych Romów było dość powszechne, ze względu na zły stan zdrowia, a emerytury pobierali Romowie objęci w okresie PRL przymusową akcją produktywizacyjną (zatrudnieniem). Najwięcej

Ryc. 2. Źródła utrzymania badanych romskich gospodarstw domowych w 2013 r. wg miejscowości

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 2. Structure of income sources in analyzed Roma households in 2013 by localities

Source: author's own work.

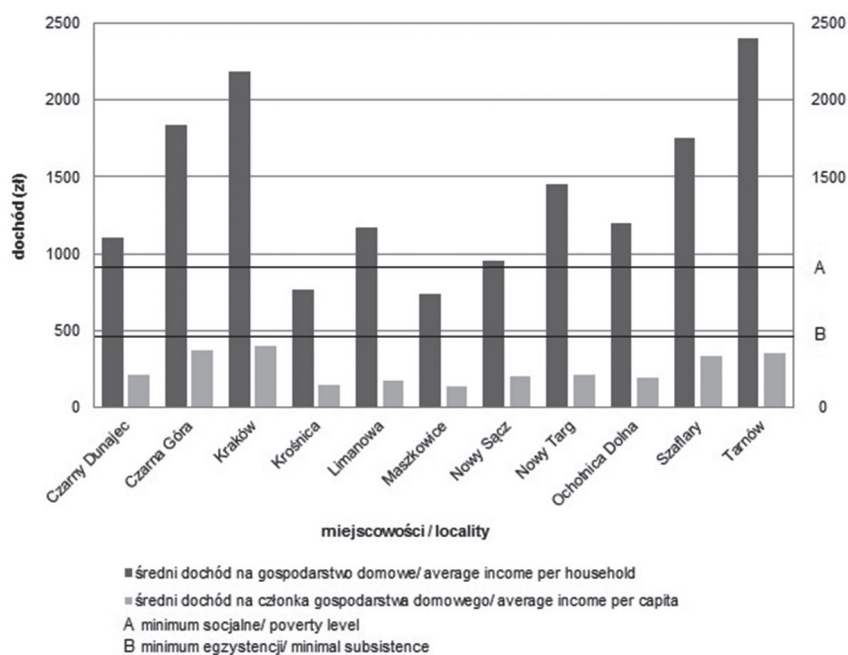
gospodarstw domowych utrzymywało się głównie z rent lub emerytur w Czarnym Dunajcu (69,6%) i Krośnicy (54,2%). Około 1/3 badanych wskazywała to źródło dochodu jako główne w Limanowej, Nowym Targu i Tarnowie, a ponad ¼ badanych w Andrychowie i Czarnej Górze. Dopiero trzecim pod względem znaczenia źródłem dochodu była praca. Połowa romskich gospodarstw domowych utrzymywała się z pracy w Maruszynie, a 1/3 w Nowym Targu i w Czarnej Górze. W pozostałych badanych miejscowościach praca była głównym źródłem utrzymania zaledwie dla kilku lub kilkunastu procent badanych.

Niewielki odsetek Romów wskazujących jako swe główne źródło utrzymania zasiłek dla bezrobotnych (pomimo dużego odsetka bezrobotnych wśród badanych) wynika z faktu długotrwałości ich bezrobocia, co spowodowało utratę prawa do zasiłku. Wśród „innych” źródeł utrzymania znalazły się też np. alimenty oraz zasiłki dla rodzin zastępczych.

Wyniki te pokazują, że wysoki poziom bezrobocia wśród dorosłych Romów jest główną przyczyną złej sytuacji finansowej większości badanych romskich gospodarstw domowych w województwie małopolskim. Gospodarstwa te utrzymywały

się z czterech źródeł: pomocy społecznej, renty lub emerytury, z pracy lub zasiłku dla bezrobotnych. Były to więc w większości źródła niezarobkowe.

Dominujący udział niezarobkowych źródeł utrzymania przekładał się na ich bardzo niskie dochody w przeliczeniu na 1 członka gospodarstwa domowego. Najniższy wskaźnik występował w Maszkowicach, Krośnicy i Limanowej, gdzie dochód na 1 osobę wynosił odpowiednio: 141, 147 i 179 zł. Około dwukrotnie większy średni dochód na osobę występował w Krakowie (397 zł), Czarnej Górze (375 zł), Tarnowie (352 zł) i Maruszynie (333 zł) – ryc. 3. W pozostałych miejscowościach przyjmował wartości pośrednie, oscylujące wokół 200 zł/os. Romskie dochody nie zbliżały się do poziomu minimum socjalnego określanego co kwartał przez Zakład

Ryc. 3. Średnie dochody romskich gospodarstw domowych w wybranych miejscowościach województwa małopolskiego (zł)

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 3. Average incomes of Roma households in 2013 in selected localities

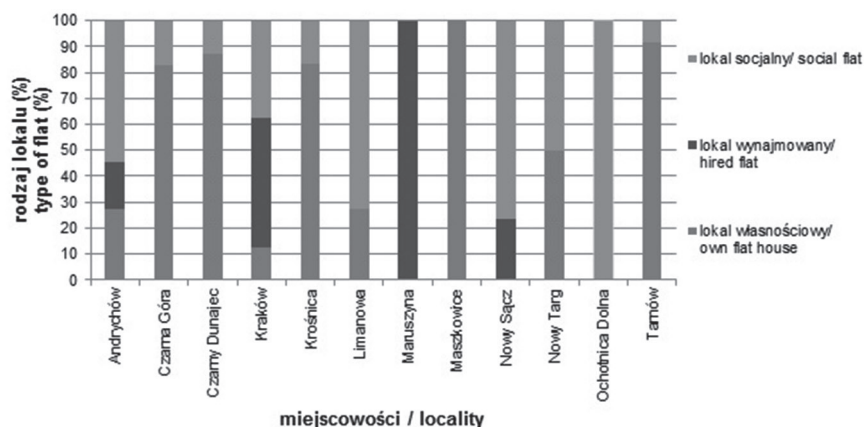
Source: author's own work.

Polityki Społecznej Instytutu Pracy i Praw Socjalnych (IPiPS). We wrześniu 2013 r. minimum socjalne na mieszkańca pięcioosobowego gospodarstwa domowego wynosiło 828,73 zł. (Informacja o wysokości minimum socjalnego we wrześniu 2013 r., IPiPS 2013). Wśród badanych Romów najwyższy dochód na osobę, stwierdzony w Krakowie, wyniósł 397 zł, czyli niespełna połowę poziomu minimum socjalnego. Średnie dochody na osobę w większości pozostałych gospodarstw domowych były również o niemal połowę niższe od minimum egzystencji, czyli poziomu dochodu, poniżej którego zagrożone jest życie i psychofizyczny rozwój człowieka i uznawanego za dolną granicę ubóstwa (Poziom i struktura zmodyfikowanego minimum egzystencji w 2012 r., IPiPS 2013).

Sytuacja mieszkaniowa

Sytuacja finansowa Romów bezpośrednio przekładała się na ich sytuację mieszkaniową. Rodzaj i jakość warunków mieszkaniowych, a zatem stan własności, wielkość, lokalizacja i wyposażenie w infrastrukturę znacząco wpływa na jakość życia mieszkańców. Dotyczy to również Romów z grupy „Bergitka Roma” w województwie małopolskim, od wieków grupy osiadłej, w przeciwieństwie do dominującej w środkowej i północnej Polsce „Polskiej Romy”, której przedstawiciele zmuszono do osiadłego trybu życia dopiero w latach 60. XX w.

Badani Romowie zajmowali trzy rodzaje lokali: własnościowe, wynajmowane lub socjalne. Największy udział (powyżej 80%) Romów zamieszkujących lokale własnościowe występował w Maszkowicach (100%), Tarnowie (91,7%), Czarnej Górze (82,6%), Czarnym Dunajcu (87%), Krośnicy (83,3%). W pozostałych miejscowościach udział romskich lokali własnościowych był dużo mniejszy, a w Nowym Sączu, Ochotnicy Dolnej i Maruszynie zerowy – żadna z romskich rodzin nie mieszkała tam we własnym domu – ryc. 4. Mały odsetek romskich rodzin mieszkał w lokalach wynajmowanych. Wyjątkiem była Maruszyna, gdzie wszyscy Romowie mieszkali w takich lokalach. Lokale wynajmowane były przez Romów w Andrychowie (18,2%), Krakowie (50%) i Nowym Sączu (23,5%). Z uwagi na ograniczone możliwości finansowe Romowie często zajmują lokale socjalne. Najwyższy odsetek zamieszkujących w takich lokalach występował w Ochotnicy Dolnej (100%), Limanowej (72,7%) i Nowym Sączu (76,5%).

Ryc. 4. Struktura lokali zamieszkiwanych przez Romów wg prawnego tytułu użytkowania w badanych miejscowościach (%)

Źródło: opracowanie własne.

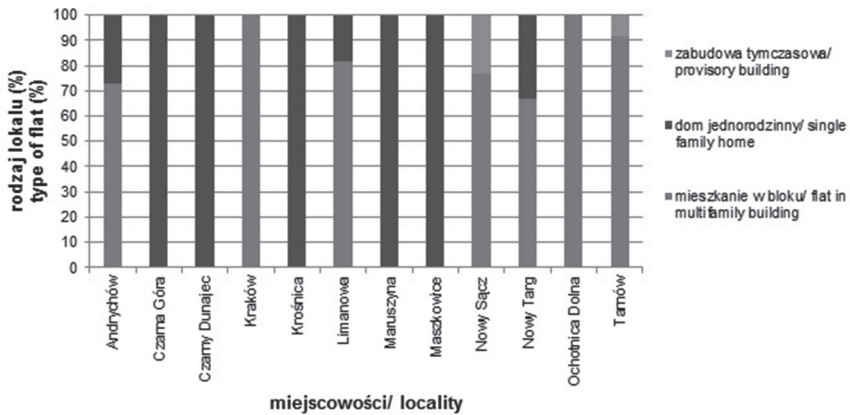
Fig. 4. Structure of flats used by Roma by tenure in 2013 by localities (%)

Source: author's own work.

Połowa romskich rodzin w Andrychowie i Nowym Targu mieszkała w lokalach socjalnych.

Pod względem rodzaju lokali wyróżniono trzy kategorie zabudowań zajmowanych przez badanych Romów: bloki wielorodzinne, domy jednorodzinne i zabudowę tymczasową. W domach jednorodzinnych mieszkali wszyscy badani z Czarnego Dunajca, Czarnej Góry, Krośnicy, Maszkowic i Maruszyny (ryc. 5). Znaczny odsetek wskazać można też wśród Romów w Andrychowie, Limanowej i Nowym Targu. W blokach wielorodzinnych mieszkali zaś wszyscy Romowie w Krakowie i Ochońnicy Dolnej oraz większość Romów w pozostałych czterech miastach: Andrychowie, Limanowej, Nowym Sączu, Nowym Targu i Tarnowie. W Nowym Sączu i Tarnowie kilka rodzin, czekając na wykwaterowanie do mieszkań socjalnych, zamieszkiwało lokale tymczasowe, przypominające baraki.

Zarówno stan własności, jak i rodzaj zajmowanych lokali często nie świadczy wprost o sytuacji mieszkaniowej Romów. Badacze poziomu życia za najbardziej komfortowy rodzaj lokalu uznają powszechnie własnościowy dom jednorodzinny. Taki pogląd jest obecny w opracowaniach prezentujących poziom życia

Ryc. 5. Rodzaj lokali zamieszkiwanych przez badanych Romów wg miejscowości (%)

Źródło: opracowanie własne.

Fig. 5. Types of flat used by interviewed Roma in 2013 by localities (%)

Source: author's own work.

ludności w miastach województwa małopolskiego, autorstwa M. Płaziaka (2004) i A. Winiarczyk-Raźniak (2004). W przypadku Romów własnościowy dom jednorodzinny często okazuje się niewielkim, nieskanalizowanym i nieocieplonym parterowym budynkiem, a zatem, wbrew klasycznej interpretacji, dużo wyższy standard mają socjalne mieszkania w nowych blokach.

Badania wykazały znaczne braki w wyposażeniu romskich lokali w infrastrukturę podstawową oraz ich przeludnienie. Największa liczba osób mieszkających w jednym pokoju występowała w Ochotnicy Dolnej (3,7). Powyżej trzech osób przypadało na 1 pokój również w Krośnicy, Maszkowicach i Tarnowie. W pozostałych miejscowościach w jednym pokoju mieszkali przeważnie 2–3 osoby. W mniejszych miejscowościach autorka stwierdziła znaczne braki w wyposażeniu romskich lokali w infrastrukturę podstawową, do której zaliczono: bieżącą ciepłą wodę, kanalizację, łazienkę, gaz, prąd i ogrzewanie centralne. Wszystkie te elementy posiadały romskie gospodarstwa domowe w Andrychowie, Krakowie, Ochotnicy Dolnej, Maruszynie i Tarnowie i zdecydowana większość w Czarnym Dunajcu i Nowym Targu. Najgorzej z kolei wyposażone były lokale romskie w Krośnicy, Limanowej i Maszkowicach, gdzie wszyscy badani posiadali jedynie prąd, nikt nie

miał ogrzewania centralnego, a do kanalizacji podłączonych było tylko ok. 40% lokali. Bieżąca ciepła woda występowała jedynie w tych trzech miejscowościach. Poziom wyposażenia w infrastrukturę był zatem zróżnicowany, przy czym najgorzej wyposażone były domy Romów położone w małych wsiach.

Działania władz publicznych w ramach „Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce” w województwie małopolskim

Zaprezentowany powyżej niski poziom życia Romów w województwie małopolskim był w latach 2001–2013 przedmiotem działań publicznych w ramach pilotażowego, a następnie ogólnopolskiego „Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce”. Program ten miał na celu wyrównywanie szans pomiędzy Polakami a Romami, a w praktyce – podniesienie poziomu życia tych drugich. Obejmował on działania w ramach 8 dziedzin: Edukacja, Romowie a społeczeństwo obywatelskie, Przeciwdziałanie bezrobociu, Zdrowie, Sytuacja bytowa, Bezpieczeństwo, przeciwdziałanie przestępstwom popełnianym na tle etnicznym, Kultura i zachowanie romskiej tożsamości etnicznej oraz Wiedza o społeczności romskiej. Rocznie na wszystkie te działania przeznaczano w Polsce około 12 mln zł. Na podstawie wyników badań poziomu życia Romów należy jednak stwierdzić, że efektywność działań publicznych w województwie małopolskim była niska (z wyjątkiem edukacji).

Przykładowo, walka z bezrobociem wśród Romów w poszczególnych latach pochłaniała znaczne sumy, nie przynosząc poprawy sytuacji. W 2011 r. na ten cel w województwie małopolskim wydano niemal 242 tys. zł, a jedynymi efektywnymi projektami okazały się „Zatrudnienie – szansą na lepsze życie” oraz „Mocni Razem” (Zbiorcza informacja MAiC). Niepokoi również bardzo niska liczba Romów objętych szkoleniami podnoszącymi lub zmieniającymi kwalifikacje zawodowe. W ciągu 10 lat trwania Programu organizowano ich do 15 rocznie, z powodu bardzo niskiej aktywności małopolskich urzędów pracy. Brak poprawy sytuacji na rynku pracy utrwała złą sytuację finansową romskich rodzin.

W ramach omawianego programu podejmowano liczne działania dla poprawy sytuacji mieszkaniowej Romów, które co roku pochłaniały bardzo duże sumy (np. 3 mln zł w 2011 r., 1 mln zł w 2012 r.). Większość tych środków przeznaczano

na remonty mieszkań i doprowadzanie mediów. W latach 2004–2012 wyremontowano łącznie 610 mieszkań. Porównując łączną liczbę wyremontowanych mieszkań (610) z ogólną liczbą Romów w województwie małopolskim (3500) i uwzględniając wielkość romskich gospodarstw domowych (złożonych średnio z 5,5 osoby), można stwierdzić, że statystycznie w ciągu 10 lat wyremontowano niemal każdy romski dom. Tymczasem obecny wciąż tak samo niski stan wyposażenia lokali w infrastrukturę podstawową pokazuje, że działania te były nieskuteczne. Co więcej, działania te mogły skłonić Romów do zaniedbywania mieszkań i spowodować wzrost roszczeniowej postawy wobec państwa w tym zakresie.

Podsumowanie

Na podstawie przedstawionych wyników można stwierdzić, że poziom życia Romów w województwie małopolskim, choć zróżnicowany, należy ocenić jako niski. Zła sytuacja na rynku pracy, naznaczona bardzo wysokim bezrobociem, generuje trudności finansowe wielu romskich rodzin. Rodziny te w większości zamieszkują w domach jednorodzinnych, zwykle o bardzo niskim standardzie, lub w mieszkaniach socjalnych w blokach. Najniższy poziom życia badanych Romów występuje w małych miejscowościach. Działania państwowe podejmowane w celu poprawy poziomu życia Romów są nieskuteczne. Jedną z przyczyn ich nieskuteczności, zdaniem autorki, jest brak poprzedzających je szczegółowych badań poziomu życia Romów, informujących o ich najważniejszych potrzebach i sposobach skutecznej realizacji. Jak każde badania w ramach geografii społeczno-ekonomicznej, badania poziomu życia mają kompleksowy charakter, dzięki czemu pozwalają na szerokie i wieloaspektowe, a przez to praktyczne podejście do problemów społecznych i ekonomicznych (Mizgajski 2011), dając większą szansę na ich zrozumienie i rozwiązanie.

Literatura

Bywalec Cz., 1986, *Wzrost gospodarczy a przemiany poziomu życia społeczeństwa w latach 1945–1980*, Zeszyty Naukowe AE, Kraków.

- Jakość życia w Polsce*, edycja 2014, GUS, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/jakosc-zycia-w-polsce-edycja-2014,16,1.html> (dostęp: 20.04.2015).
- Kostrzewski A., Roo-Zielińska E., 2011, *Aktualny stan oraz tendencje rozwoju geografii w Polsce* [w:] Z. Długosz i T. Rachwał (red), *Priorytety badawcze i aplikacyjne geografii polskiej*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków, 9–25.
- Mizgajski A., 2011, *Kompleksowe i aplikacyjne podejścia badawcze w geografii* [w:] Z. Długosz, T. Rachwał (red), *Priorytety badawcze i aplikacyjne geografii polskiej*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków, 43–48.
- Płaziak M., 2004, *Poziom życia ludności miast województwa małopolskiego, ze szczególnym uwzględnieniem miast małych i najmniejszych* [w:] I. Jażdżewska (red), *Zróżnicowanie warunków życia ludności w mieście*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 121–129.
- Poziom i struktura zmodyfikowanego minimum egzystencji w 2012 r., 2013, IPiPS, <https://www.ipiss.com.pl/?zaklady=minimum-egzystencji-2> (dostęp: 1.02.2014).
- Sprawozdanie z realizacji „Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce” w 2012 r., <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/program-na-rzecz-spole/program-na-rzecz-spole-1/6978> (dostęp: 2.02.2013). *Sprawozdania z realizacji Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce w 2011 r.* (dostęp: 2.02.2013).
- Winiarczyk-Rażniak A., 2004, *Zróżnicowanie przestrzenne warunków życia w Krakowie* [w:] I. Jażdżewska (red.), *Zróżnicowanie warunków życia ludności w mieście*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 97–105.
- Zbiorcza informacja dotycząca decyzji Ministra AiC w sprawie podziału środków przeznaczonych na realizację zadań, 2012, MAiC, Warszawa.
- Zelias A., 2000, *Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania poziomu życia w Polsce w ujęciu dynamicznym*, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Kraków, 23.
- Informacja o wysokości minimum socjalnego we wrześniu 2013 r., 2013, IPiPS, <https://www.ipiss.com.pl/?zaklady=minimum-socjalne> (dostęp: 1.02.2014).

